

Кыргызстандын Айыл-Чарба Тармагын Өнүктүрүү Маселелери

Problems of Development of the Agricultural Sector in Kyrgyzstan

Asst. Prof. Dr. Damira Baigonushova (Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Kyrgyzstan)

Saikal Otorova (Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Kyrgyzstan)

Asst. Prof. Dr. Junus Ganiev (Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Kyrgyzstan)

Prof. Dr. Jusup Pirimbaev (Kyrgyzstan-Turkey Manas University, Kyrgyzstan)

Abstract

The main aim of this study is to identify the main development problems and the affecting factors of the agricultural sector of Kyrgyzstan. In order to achieve the goal, the relationship between the agricultural sector's export, import, the employment rate and the amount of loans granted to the agricultural sector was analyzed by the ARDL cointegration method. Annual data for the period 1992-2014 was used in the analysis. According to the empirical results, a 1% increase in exports was found to increase agricultural production by 0.23% in the short term, while a 1% increase in the price index of agricultural products would increase production by 0.41%. In the long run it has been revealed that the production of agricultural products is affected by the increase in prices of agricultural products, the employment rate and the exports of agricultural products. The effect of the bank loans is weak. As a result, the state must implement an appropriate pricing policy in order to develop the agricultural sector.

1 Киришүү

Кыргызстан 2015-жылы Евразиялык экономикалык биримдикке мүчө болду. Албетте, бул бардык экономикалык тармактарга өз таасирин тийгизди. Өзгөчө айыл-чарба жана жеңил өнөр-жай тармактары эң көп таасирленүүчү тармактар катары белгиленди. Бул айыл-чарбанын Кыргызстандын экономикасындагы маанилүүлүгүн көрсөтөт. Биринчиден, айыл-чарба тамак-аш коопсуздугун камсыздаса, экинчиден жакырчылыкты жана жумушсуздукту жоюуда бүгүнкү күндө эң негизги ролду ойнойт. Кыргызстанда айыл-чарба тармагынын өлкөнүн ички дүң продуктусундагы үлүшү 14,7%ды түзөт. Ошондой эле, өлкө калкынын 65%га жакыны айыл жерлеринде жашайт, жалпы жумушка жарамдуу калктын 34%ы айыл-чарбасында эмгектенет.

Бирок, Кыргызстандын ИДПсундагы айыл-чарбанын үлүшү 2007-жылы 26,9%ды түзсө, 2015-жылы 14,1% болгон. ИДПнын структурасында айыл-чарбасынын үлүшүнүн азайышы эффективдүүлүктүн төмөндөшү, жерлердин деградацияланышы жана алардын түшүмдүүлүгүнүн азайышы менен түшүндүрүлөт. Ошондой эле, техникалык жана финансылык каражаттардын жетишсиздиги да себеп болууда. Кыргыз Республикасынын агрардык секторун өнүктүрүүнүн стратегиялык максаты өлкөнүн айыл-чарба продукцияларын сатуунун коопсуздугуна жетүү жана колдоо болуп саналат. Айыл-чарбасын башкарууга багытталган негизги бөлүктөргө финансылык каражаттар жана жогорку квалификациялуу кадрлар жетишпейт. Ошондой эле, реформа жүргүзүүнү талап кылган системалык көйгөйлөр көп. Көрүлгөн чараларга карабастан, айыл-чарба өндүрүүчүлөрүнүн финансылык ресурс жана айыл-чарба техникаларын лизинг менен алуу мүмкүнчүлүгү чектелүү болуп жатат. Айыл жерлериндеги финансылык-кредиттик уюмдардын мүмкүнчүлүгү да чектүү.

Айыл-чарбасынын учурдагы абалын карай турган болсок, белгилүү болгондой, Кыргызстан кайра иштетилген даяр айыл-чарба продуктуларынын экспорттоочусу болуп эсептелбейт. Бирок, экологиялык жактан таза көпчүлүк айыл-чарба продуктуларын чийки зат түрүндө экспорттойт. Реалдуу түрдө республика калкты тамак-аш продуктулары менен толук камсыздай албайт. Себеби өлкө ичинде чийки затты кайра иштетүү мүмкүнчүлүгү аз жана бул тармакта иш алып барган ишканалар да аз санда.

Экономиканын өнүгүшүндө экспорт аныктоочу ролду ойнойт жана өсүүнүн факторлорунун бири болуп эсептелет. Ошондуктан мамлекеттин күч-аракети экспорттук потенциалды көбөйтүүгө багытталышы керек. Кыргызстан ЕАЭБне жана Бажы биримдигине кошулгандан кийин калкы 183 млн. адамдан ашуун рынокко жол ачылды. Ошондуктан тышкы рыноктун мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу аркылуу экономиканы туруктуу өнүктүрүүгө көмөк бере алат.

Экономикалык көз-караш менен караганда ЕАЭБ Кыргызстан үчүн пайдалуу. Себеби Кыргызстандын соода рыногу кичинекей. Кыргызстан Бажы биримдигине кирүү менен өлкөнүн экономикасынын реалдуу секторунун өнүгүүсүнө жардам берет. 2015-жылга карата ЕАЭБдин мүчө өлкөлөрүнө 400 миңден жогору ар кандай түрдөгү айыл чарба продуктулары экспорттолгон. Бул көрсөткүч 2014-жылга караганда 100 миң тоннага көбүрөөк болгон. Сүт азыктары көбүнчө Казакстан Республикасына экспорттолот. 2009-жылы 3,5

млрд. сомго барабар өлчөмүндө продукция өндүрүлүп чыгарылган, орточо эсеп менен айына 291 млн. сом. Бул Кыргызстандын көпчүлүк сүт азыктарын иштетүүчү ишканаларынын Казакстандын рыногуна багытталгандыгынан кабар берет. Ошондой эле, ЕАЭБ Россия жана Казакстандан келүүчү кайра иштетүүчү өнөр-жайына, айыл-чарбага болгон инвестициялардын көбөйүшүнө шарт түзөт. Жалпысынан алып караганда Кыргызстандын айыл-чарбасы үчүн ЕАЭБнин рыногу өтө маанилүү. Азыркы убакта өтө маанилүү өзгөрүү болбосо дагы узак мөөнөттө сөзсүз түрдө өлкөнүн экономикасынын өнүгүшү үчүн маанилүү салымын кошо алат.

Айыл-чарбаны финансылык каражаттар менен камсыз кылуу маселесине кайрылсак, Кыргыз Республикасынын айыл-чарба жана мелиорация министрлигинин 2013-жылдын ноябрь айында берген маалыматына караганда "Айыл чарбаны каржылоо" долбоорун ишке ашыруу үчүн 5 коммерциялык банк тарабынан 3 млрд 15 млн 351 миң сом өлчөмүндөгү насыя берилген. Ошону менен бирге, насыя алуучу фермерлердин саны 7 миңден 15 миңге чейин өскөн. Алынган насыянын өлчөмү 150 миң сомдон 200 миң сомго чейин көтөрүлгөн. Демек, айыл-чарбанын түрдүү тармактары менен алектенгендер көбөйүүдө десек да болот. Бирок алынган насыялардын натыйжалуу колдонулуп жаткандыгында күмөн бар.

Айыл-чарбасын мамлекет тарабынан колдоо үчүн жылына айыл-чарбасын каржылоо долбоорлору иштелип чыгат. Долбоордун алкагында өсүмдүк өстүрүүнү, мал чарбасын жана айыл-чарба продукцияларын кайра иштетүүнү, үрөнчүлүк жана асыл тукум чарбаларын, айыл-чарба кооперативдерин өнүктүрүү үчүн коммерциялык банктардын жана адистештирилген финансылык-кредит мекемелеринин финансылык каражаттары айыл-чарба өндүрүүчүлөрүнө жеңилдетилген пайыздык ставкалар боюнча берилет. Азыркы убакта ЕАЭБне мүчө өлкөлөрдүн ичинен Кыргызстан айыл-чарбанын өнүгүшү боюнча төмөнкү деңгээлде турат. Айыл-чарбасынын финансылык системасы 24 коммерциялык банк, 109 микрокредиттик компаниялар, 61 микрокредиттик агенттиктер, 132 кредиттик союздар, 9 микрофинансылык компаниялар тарабынан жүргүзүлөт. Айыл-чарбасын мамлекет тарабынан колдоо үчүн акча каражаты мамлекеттик жана жергиликтүү бюджет тарабынан бөлүнүп берилиши мыйзамда каралган. Мамлекет финансылык институттар аркылуу потенциалдуу ийгиликтүү долбоорлорго колдоо көрсөтөт.

Кыскасы, айыл-чарбасына мамлекет тараптан колдоо көрсөтүү үчүн жыл сайын айыл-чарбасын каржылоо долбоорлору иштелип чыгууда. Бул долбоорлордун негизги максаты болуп жазгы-талаа жумуштарын өз убагында жүргүзүүгө мамлекеттик колдоо көрсөтүү, айыл-чарба иши жана айыл-чарба продукцияларын кайра иштетүү менен алектенген субъекттерди жеткиликтүү жана жеңилдетилген кредиттик каражаттар менен камсыздоо аркылуу мал чарбасын жана агрардык кайра иштетүү секторун, үрөнчүлүк жана асыл тукум чарбаларын, айыл чарба кооперативдерин андан ары өнүктүрүү эсептелинет. Бул максатта Кыргыз Республикасынын Өкмөтү 2016-жылдын 26-январындагы №25-токтому менен «Айыл чарбасын каржылоо – 4» долбоорун бекиткен. Беш коммерциялык банк «Айыл чарбаны каржылоо – 4» долбоорун ишке ашырууга катышып, жалпы кредиттөөсү 2 млрд. 700 млн. сомду түзгөн. Негизинен алып карасак мамлекет айыл-чарба тармагын кредиттөө саясатын 1997-жылдан бери жүргүзүп келет.

Бул багытта бул макалада Кыргызстанда айыл-чарба тармагына таасир тийгизген факторлорду аныктоо, өзгөчө айыл-чарбасын каржылоо максатында мамлекеттик колдоо аркылуу берилген кредиттердин натыйжалуулугун тереңирээк анализдөө максат кылынды. Максатка жетүү үчүн айыл-чарба продукциясынын экспорту, импорту, баа индекси, айыл-чарба тармагында иштеген жумушчулардын саны жана айыл-чарбасына берилген кредиттер негизги факторлор катары алынды.

2 Статистикалык Маалыматтар, Колдонулган Модель Жана Анын Жыйынтыктары

Бул темадагы буга чейинки изилдөөлөргө кайрылсак, азыркы күндөрдө Дүйнөлүк Банк, Азык-түлүк жана айыл-чарба уюму жана башка уюмдар айыл-чарба тармагын өнүктүрүүдө ар кандай изилдөөлөрдү жүргүзүп саясаттарды иштеп чыгууда. Ошондой эле, экономисттердин арасында айыл-чарба тармагын жана анын эффективдүүлүгүн Нещадин А., Мальцева В.А., Пиримбаев Ж., Жаилов Ж., Момунов Ж., Умарова М., Абдурасулов Ы. сыяктуу көптөгөн чет өлкөлүк жана жергиликтүү окумуштуулар изилдешүүдө. Айыл-чарба тармагын анализдөөдө эконометрикалык ыкмаларды карай турган болсок, Aksu (2012) анализинде Түркиядагы 2003-2011-жылдардын арасындагы айыл-чарба тармагына берилген кредиттердин эффективдүүлүгүн изилдеген. Бул изилдөөдө айыл-чарба тармагында иштеген жумушчулардын санынан жана айыл-чарба экспортуна айыл-чарбасында экспортко берилген кредиттерди көздөй бир тараптуу таасир бар экендиги аныкталган.

Айыл-чарба тармагы кайсы экономикалык өзгөрмөлөр менен байланышта жана канткенде айыл-чарба тармагынын эффективдүүлүгүн жогорулатууга болот деген суроого жооп алуу максатында жогоруда аталган жана башка эмпирикалык изилдөөлөрдүн негизинде тиешелүү факторлор тандалып алынып, эконометрикалык анализ жүргүзүлдү. Өзгөрмөлөрдүн ортосундагы узун мөөнөттүү байланыштарды изилдөөдө ар кандай коинтеграция тесттери колдонулуп келүүдө. Алардын арасынан эң кеңири колдонулганы калдыктарга негизделген Engle-Granger (1987) тести, “эң көп окшоштуктар” тестинин

негизине таянган Johansen-Juselius (1990) жана Johansen (1988, 1991) тесттери болуп эсептелет. Калдыктарга таянган коинтеграциялык тесттер өзгөчө экиден көп I(1) өзгөрмө колдонулган учурларда таасирдүү болбой, карама-каршы жыйынтыктарга алып келиши мүмкүн (Pesaran ve Pesaran, 1997). Бул коинтеграциялык тесттердин бардыгынын экинчи кемчилиги, колдонулуучу өзгөрмөлөр бирдей даражада интеграцияланган болуусу керек. Үчүнчүдөн модельдер маалыматтагы структуралык карама-каршылыктарды камтыбайт жана ишенимдүүлүгү төмөн. Акыркы жылдары эң кичине квадраттар ыкмасына негизделген ARDL (autoregressive distributed lag) ыкмасы колдонула баштады. ARDL ыкмасы ошондой эле “чек тест” (bound test) ыкмасы катары да белгилүү. Бкма Pesaran ж.б. тарабынан өнүктүрүлүп бир нече артыкчылыктарга ээ.

Бул ыкманын негизги артыкчылыгы өзгөрмөлөрдүн I(0) же I(1) болушунун маанилүү эместиги. Өзгөрмөлөрдүн кайсы даражада туруктуу болушуна карабастан, ар кандай деңгээлде турукташуучу өзгөрмөлөр арасында коинтеграциялык байланыштын бар же жоктугун аныктоого болот. ARDL ыкмасында стандарттык коинтеграция тесттериндегидей алдын-ала бирдик тамыр тестин жасоого муктаждык болбойт (Pesaran, Shin, Smith, 2001). Бирок тестке экинчи айырмасы туруктуу өзгөрмөлөр кошулган учурда жыйынтыгынын натыйжалуулугу төмөндөгөндүктөн, мындай чоңдуктарды анализге кошпоо керек. Бул ыкмада өзгөрмөлөрдүн интеграциялык даражалары менен байланышы болбогон сыяктуу, экинчи бир артыкчылыгы да изилденген маалыматтын мөөнөтү аз болсо да, жакшы жыйынтыктарга ээ болуусу болуп эсептелет.

Модельге өзгөрмөлөр катары төмөнкү макроэкономикалык чоңдуктар алынды: OND – айыл-чарба өндүрүшү, млн. сом (керектөөчү баалары индексине бөлүү менен реалдуу мааниге айландырылган); EX – айыл-чарба продукцияларынын экспорту, млн. сом (керектөөчү баалары индексине бөлүү менен реалдуу мааниге айландырылган); IM – айыл-чарба продукцияларынын импорту, млн. сом (керектөөчү баалары индексине бөлүү менен реалдуу мааниге айландырылган); BAA – айыл чарба продукцияларын сатып өткөрүүнүн бааларынын индекси; JUM – айыл-чарбада иштеген жумушчулардын саны, млн. адам. Изилдөөнүн мөөнөтү 1992-2014-жылдар аралыгы үчүн жылдык маалыматтарды (23 байкоо) камтыйт.

Аталган өзгөрмөлөрдүн барынын логарифмалары колдонулган жана буга байланыштуу ар бир өзгөрмөнүн астына «L» белгиси коюлган.

Өзгөрмөлөр	Кеңейтилген Дики-Фуллер (ADF)		Филлипс-Перрон (PP)	
	Intercept	Trend and intercept	Intercept	Trend and intercept
Фактылык деңгээл				
LOND	-12,23*	-3,44***	-7,91*	-3,45***
LEX	-6,68*	-3,14	-4,13*	-4,06**
LIM	-4,04*	-2,38	-3,46**	-3,03
LJUM	-1,22	-1,53	-1,43	-1,55
LBAA	-7,30*	-6,76*	-11,54*	-7,49*
Биринчи айырмасы				
DLJUM	-3,42**	-3,88**	-3,53**	-3,92**

Таблица 1. Кеңейтилген Дики-Фуллер (ADF) жана Филлипс-Перрон (PP) бирдик тамыр тесттеринин жыйынтыктары **Булак:** Eviews 9 программасы аркылуу эсептелди. Кеңейтилген Дики-Фуллер (ADF) тестинде “Schwarz Info” критерийи колдонулуп максималдуу кечигүү узундугу 3 деп кабыл алынган. * 1%, ** 5% жана *** 10%дык маанилүүлүк деңгээлинде статистикалык маанилүүлүктү көрсөтөт.

Таблица 1 жумуштуулук өзгөрмөсүнүн фактылык деңгээлде бирдик тамырга ээ болуп, биринчи айырмасынын 5%дык ишеним деңгээлинде туруктуу экендигин, ал эми калган өзгөрмөлөрдүн фактылык деңгээлде бирдик тамырга ээ эмес экендигин көрсөтүүдө жана мындай шартта кечигүүлөрү таратылган автогрегрессиялык модельдери (мындан кийин ARDL аты менен берилет) ыкмасын колдонууга болот.

Көз-каранды өзгөрмө	Көз-карандысыз өзгөрмөлөр	F-мааниси	Астыңкы чек, I(0)	Үстүңкү чек, I(1)
LOND	LJUM, LIM, LEX, LBAA	28,88436*	3,07	4,44

Таблица 2. Чек (bound) тестинин жыйынтыгы **Булак:** Eviews 9 программасы аркылуу эсептелди. Критикалык маанилер Pesaran et al. (2001)дан 1% ишеним деңгээли үчүн алынды, (k = 4). * 1% деңгээлиндеги маанилүүлүктү көрсөтөт.

Модельдеги өзгөрмөлөр арасында коинтеграция байланышы бар же жок экендигин тастыктоочу чек (bound) тестинин жыйынтыгы Таблица 2де берилген. Тесттин негизинде алынуучу F чоңдугу Pesaran ж.б. (2001)дан алынган критикалык маанилерден чоң болсо, өзгөрмөлөр арасында коинтеграциялык байланыш бар экендигин түшүндүрөт. Биздин учурда F=28,88 болгондугуна байланыштуу модельдеги көз-каранды жана көз-карандысыз өзгөрмөлөр арасында коинтеграциялык байланыш бар экендигин айтууга болот. Ал эми, айыл-чарбага берилген кредиттердин айыл-чарба өндүрүшүнө болгон таасири статистикалык жактан

маанисиз болгондуктан, кредиттер бул модельде орун алган жок. Тагыраак айтканда, бул периоддо айыл-чарбасына берилген кредиттердин айыл-чарба өндүрүшүнө статистикалык жактан маанилүү таасири аныкталган жок.

Модельде өлкөдөгү айыл-чарба өндүрүшү көз-каранды өзгөрмө катары алынып, калган өзгөрмөлөр ага таасир тийгизүүчү факторлор катары көз-карандысыз өзгөрмөлөр болуп алынган. 162 модельдин арасынан эң ыңгайлуу модел катары ARDL(1,1,2,1,1) деп табылып, анын жыйынтыгы төмөндө берилген. Модельдин калдыктарына байланыштуу бардык тесттер жасалган жана бардык жыйынтыктар керектүү шарттарга жооп берет.

ARDL моделинин коинтеграциялык формасы “ката оңдоо модели” деп дагы аталат жана анализге алынган өзгөрмөлөрдүн ортосундагы кыска мөөнөттүү байланыштарды чагылдырат. Ошол эле учурда ката оңдоо термининин (ECT) статистикалык жактан маанилүү жана коэффициенттин терс мааниге ээ болушу каталарды оңдоо моделинин иштей тургандыгын жана көз-карандысыз өзгөрмөлөрдөн көз-каранды өзгөрмөнү көздөй себепкердик байланышынын бар экендигин туюнтат.

Dependent Variable: LOND				
Selected Model: ARDL(1, 1, 2, 1, 1)				
Sample: 1992 2014 Included observations: 21				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
D(LJUM)	-0.957063	0.350924	-2.727267	0.0213
D(LIM)	0.066192	0.052551	1.259569	0.2364
D(LIM(-1))	0.104958	0.048946	2.144349	0.0576
D(LEX)	0.228928	0.073324	3.122144	0.0108
D(LBAA)	0.407515	0.129653	3.143107	0.0105
ECT(-1)	-0.513923	0.120216	-4.274998	0.0016
ECT = LOND - (1.1637*LJUM + 0.1319*LIM + 0.7109*LEX + 1.8157*LBAA -5.1401)				

Таблица 3. Ката оңдоо модели **Булак:** Eviews 9 программасы аркылуу эсептелди. Көз каранды өзгөрмө үчүн кечигүү узунду 1, көз карандысыз өзгөрмөлөр үчүн 2 деп кабыл алынган.

Ката оңдоо моделинин жыйынтыктарынын негизинде кыска мөөнөттө жумуштуулук 1%га көтөрүлө турган болсо жалпы айыл-чарба өндүрүшүнүн 0,96%га төмөндөй тургандыгын, экспорттогу 1%дык өсүштүн өндүрүштө орточо эсеп менен 0,23%дык өсүү жаратаарын, ал эми айыл-чарба продукциясын сатып өткөрүүдөгү баа индексинин 1%га жогорулашынын болсо орто эсеп менен өндүрүштүн 0,41%га жогорулашына себепчи боло тургандыгын айтууга болот. Ошондой эле, 10%дык ишеним деңгээлинде карай турган болсок, айыл-чарба продукцияларынын импортундагы 1%дык өсүш кыска мөөнөттө ички айыл-чарба өндүрүшүн орто эсеп менен 0,10%га оң багытта өстүрөт.

Ката оңдоо коэффициенти (ECT) күтүлгөндөй статистикалык жактан маанилүү жана терс мааниге ээ. Бул дагы жогоруда аталган көз-карандысыз өзгөрмөлөрдөн өндүрүшкө карай себептүүлүк байланышынын бар экендигин көрсөтөт. Коэффициент -0,51ге барабар, демек, бир периоддун ичинде өзгөрүүчүлөр арасында пайда болгон тең салмаксыздыктын орто эсеп менен 51%ы жоюлат, жалпысынан өзгөрүүчүлөр арасындагы тең салмактуу байланыш 2 жылдын ичинде орун алат.

Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
LJUM	1.163724	0.572473	2.032802	0.0695
LIM	0.131912	0.088169	1.496132	0.1655
LEX	0.710851	0.152322	4.666779	0.0009
LBAA	1.815726	0.709106	2.560584	0.0283
C	-5.140094	3.938633	-1.305045	0.2211

Таблица 4. Узун мөөнөт коэффициенттери **Булак:** Eviews 9 программасы аркылуу эсептелди.

Көз-карандысыз өзгөрүүчүлөрдүн узун мөөнөттүү коэффициенттерин карай турган болсок, узун мөөнөттө айыл-чарба өндүрүшүнө таасир тийгизген факторлор катары төмөнкүлөр аныкталды: айыл-чарба продукцияларынын баалары, аталган тармакта иштеген жумушчулардын саны жана айыл-чарба продукцияларынын экспорту. Өзгөрмөлөрдүн коэффициенттеринин маанилерине таянсак, айыл-чарба продукцияларынын баасынын 1%га жогорулашы узун мөөнөттө айыл-чарба өндүрүшүн 1,82%га өстүрсө, айыл-чарба экспортунун 1%га өсүшү өндүрүштү 0,71%га көбөйтөт. Тармактагы жумушчулардын санынын өсүшү узун мөөнөттө да оң таасир берүүдө, бирок анын коэффициенти статистикалык жактан 10% маанилүүлүк деңгээлинде гана маанилүү. Айыл-чарба продукциясынын импортунун өндүрүшкө таасирин көрсөткөн коэффициент статистикалык жактан маанисиз болгондугуна байланыштуу, узун мөөнөттө тармакка тиешелүү импорттун өндүрүшкө таасири жок деп айтууга болот.

3 Коротунду Жана Сунуштар

Анализдин жыйынтыгы боюнча, айыл-чарба тармагынын өнүгүүсүнө таасир этүүчү факторлордун бири айыл-чарба продуктуларынын экспорту болуп эсептелет. Экспорттук потенциалды жогорулатуу үчүн төмөнкүлөрдү аткаруу зарыл: а) ЕАЭБнин рыногунда атаандаштык жарата ала турган айыл-чарбанын бир катар перспективдүү тармактарын изилдеп, экологиялык таза, табигый продукт өндүрүү аркылуу “Made in KG” брендин таанымал кылуу. Кыргызстан үчүн бул табигый шартта багылган эт-сүт багытындагы бодо мал, эт багытындагы койлор, жашылча-жемиш жана картошка өстүрүү болуп саналат; б) ошондой эле, аймактар боюнча адистешүүгө басым жасоо зарыл. Себеби ар бир региондун өзүнүн жер шартына карата өзгөчөлүктөрү бар. Региондор боюнча адистештирүү маселеси Кыргызстанда азыркы убакытта деле актуалдуу; в) реэкспортту көзөмөлгө алып, кредит менен камсыз кылуу аркылуу экспорттук товарларды өндүрүүгө багыттоо зарыл. Ошондой эле, айыл-чарбанын тармактарына мамлекет тарабынан орточо ЕАЭБ мамлекеттеринин мамлекеттик колдоосунун минимум көлөмүнчөлүк колдоо көрсөтүлүшү керек. Бул көйгөйдү чечүү үчүн Россия-Кыргызстан өнүктүрүү фонду тарабынан бөлүнгөн каражатты колдонуу зарыл. Мамлекет тарабынан колдоо көрсөтүү аркылуу айыл-чарба тармагынын экономикалык жактан өсүүсүнө өбөлгө түзсө болот; г) экспортко чыгуучу эт-сүт тамак-аш азыктарына ветеринардык көзөмөлдөөлөрдү күчөтүү керек; д) ата мекендик айыл-чарба продуктуларын өндүрүүчүлөрүн коргоо үчүн протекционисттик саясатты жүргүзүүнү активдештирүү зарыл. Бул Дүйнөлүк соода уюмундагы соода мамилелеринин принциптерине каршы келбейт. Башкача айтканда, убактылуу импорттук товарларга чек коюу менен жергиликтүү өндүрүүчүлөргө колдоо көрсөтүү керек. Мал чарбачылыгындагы продуктуларды кайра иштетүүчү ишканалардын өнүгүүсүнө шарт түзүү маанилүү болуп саналат (салыктык жана кредиттик саясат аркылуу, ошондой эле субсидия, дотация, жеңилдетилген кредит түрүндө); е) азыркы убакта мамлекетте кооперациялар тар чөйрөдө адистештирилген дыйкан чарбалар менен чектелүүдө. Ошондуктан өндүрүш кооперацияларын түзүү керек жана алардын өнүгүшүнө колдоо көрсөтүү зарыл. Айыл-чарба продуктуларын кайра иштетүүчү жана реализациялоочу, агротехникалык кызмат көрсөтүүчү кооперативдер түзүлүшү керек.

Евразиялык экономикалык биримдигинде Кыргызстандын айыл-чарбасынын экспорттук баалуулугу – бул, продукциянын экологиялык тазалыгы. Россия гени өзгөртүлгөн организмдерди (ГМО) колдонуудан баш тартты, ал эми Армения экологиялык таза айыл-чарбасына багыт алды. Ошондуктан Кыргызстан азыркы учурда төмөнкүлөрдү эске алуусу керек: а) ЕАЭБнин рыногунда атаандаштык жарата ала турган айыл-чарбанын бир катар перспективдүү тармактарын изилдеп алуу маанилүү болуп эсептелет. Кыргызстан үчүн бул табигый шартта багылган эт-сүт багытындагы бодо мал, эт багытындагы койлор, жашылча-жемиш жана картошка өстүрүү болуп саналат; б) Россияны негизги импортер катары кабыл алсак, приоритеттүү багыттарга каймак майы, катуу сорттогу сыр, канаттуулардын эти, кургатылган сүт, жер жаңгак (Украинадан импорттоочу), вино ж.б. кирет; в) кыска убакыт аралыгында чийки затты экспорттоо аркылуу айыл-чарба тармагын жандандырууга болот. Бирок узун мөөнөттө экологиялык таза тармактарды өнүктүрүп, салык жана кредит саясаттарын колдонуу аркылуу ички жана тышкы инвестицияларды тартуу керек. Агрардык экономикадан индустриалдык-агрардык экономикага өтүүдө инвестициялык саясат маанилүү ролду ойнойт.

Мындан тышкары, эмпирикалык анализдин жыйынтыгында айыл-чарба өндүрүшүнө кыска мөөнөттө да, узун мөөнөттө да айыл-чарба продукцияларынын бааларынын оң таасири бар экендиги аныкталды. Демек, айыл-чарба менен алектенген жарандарыбызды баа менен байланыштуу рисктерден коргоо жана айыл-чарбасын колдоо багытында айыл-чарба бааларын турукташтыруу жана белгилүү болжолдук деңгээлде кармоо боюнча мамлекеттик саясат жүргүзүү зарыл. Бүт айыл-чарба продукцияларында болбосо да, өлкө аймагында көп өстүрүлгөн продукцияларда бул багытта тиешелүү чараларды көрүү керек. Мында Европа Биримдигинин айыл-чарбаны коргоо тажрыйбасынан пайдаланууга болот. Ошондой эле, айыл-чарба бааларынын туруктуулугу жалпы калкка жана өзгөчө жакыр катмарга да оң таасирин тийгизет.

Литература

- Aksu E. (2012). **2003-2011 Yılları Arasında Tarımsal Krediler İle Tarım Sektörü Arasındaki Nedensellik İlişkileri**. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. T.C. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Eskişehir.
- Pesaran, M.H., Shin Y, Smith R.J. (2001). “Bounds Testing Approach to the Analysis of Level Relationships”. *Journal of Applied Econometrics* **16**, p.289-326.
- Ayyıldız T. (1992). **Tarım Politikası Genel Politikalar ve Türkiye’de Durum**. Atatürk Üniversitesi Yayınları, Yayın No:286, Erzurum.
- Абдурасулов Ы. (2010). «Состояние сельского хозяйства Кыргызстана». Кыргызский национальный аграрный университет им. Скрябина. http://www.cawater-info.net/review/agri_kyrg.htm
- Жаилов Ж. (2009). «Проблемы устойчивого и динамичногоразвития сельскохозяйственного производства». *Реформа* **1(41)**, стр.21-24.

- Мальцева В. А. (2014). **Эволюция государственной поддержки сельского хозяйства: зарубежный опыт, рекомендации для России**. Диссертация на соискание ученой степени кандидата экономических наук, Уральский государственный экономический университет, Екатеринбург.
- Нещадин А. (2009). «Опыт государственного регулирования и поддержки сельского хозяйства за рубежом». *Ежедневное аграрное обозрение*. <http://agroobzor.ru/econ/a-125.html>
- Пиримбаев Ж., Жаилов Ж., Момунов У. (2016). «Экономический рост и перспективы развития аграрной экономики Кыргызстана в условиях экономической интеграции», Материалы международной конференции «Экономика Евразии», Капошвар-Венгрия, стр. 892-896.
- Умарова М., (2016). «Финансово-кредитная поддержка сельскохозяйственных товаропроизводителей Кыргызской Республики». *Проблемы современной науки и образования* **4(46)**, стр.63-70.
- Кыргыз Республикасынын улуттук статистикалык комитети <http://www.stat.kg/ru/>
- Закон о развитии сельского хозяйства Кыргызской Республики.
www.agroprod.kg/index.php?pageID=62